

Reaktle

Henk W. Plasmeijer

Uitbuiting: Klassiek en Neoklassiek

In het Tijdschrift voor Politieke Economie, jaargang 10 nummer 2 heeft Huub Spoormans een overzicht gegeven van een aantal bijdragen van J.Elster, A.Przeworski en J.Roemer aan de marxistische literatuur. Hierbij werden de mijns inziens weinig bescheiden pretenties van Elster en anderen belicht, namelijk het presenteren van zowel een heroverweging van de marxistische maatschappijbeschouwing op basis van methodologisch individualisme als het herformuleren van de marxistische kritiek op de kapitalistische samenleving. Spoormans heeft daarmee een discussie, zoals die al geruime tijd wordt gevoerd in marxistische kringen in Nederland, naar tijdschriftniveau getild. Zijn artikel dient te worden opgevat als een uitnodiging tot een open debat.

Ik zou het jammer vinden als deze uitnodiging niet werd aanvaard. Marxistische theorievorming was en is nog steeds voor een belangrijk gedeelte gericht op het funderen van normen, die kunnen functioneren als leidraad in het streven naar een rechtvaardiger samenleving. De inzichten en doelstellingen zijn er niet om te verbergen.

Deze reactie gaat met name in op een bij Spoormans onderbelicht aspect van Roemers onderzoeksprogramma, namelijk de taxonomie van uitbuiting. Ik zal stellen dat deze taxonomie zodanig is gesitueerd in een neoklassieke evenwichtstheorie, dat deze zich scherp laat onderscheiden van een taxonomie, die zich baseert op de klassiek-marxistische surplusbenadering. Dit roept niet alleen vraagtekens op omtrent de algemeenheid van Roemers taxonomie. Het verschil in theoretische grondslag geeft tevens een verschillende normatieve implicatie aan de marxistische beschuldiging van uitbuiting.

Paragraaf 1 handelt over uitbuiting in een klassiek-marxistische surplusbenadering. Paragraaf 2 belicht de theoretische achtergrond van Roemers taxonomie. In paragraaf 3 komt het economisch theoretische verschil tussen beide opvattingen aan de orde en wordt een aanzet gegeven tot een discussie over de normatieve implicaties van beide benaderingen.

---

* Henk Plasmeijer is universitair do- wetenschappen van de Rijksuniversiteit cent aan de fakulteit der economische Groningen.

1 Het fundamentele marxistische theorema

Moderne opvattingen over uitbuiting berusten niet op de arbeidswaardetheorie. Volgens de analytisch filosoof G.A.Cohen, die we op vraagstukken van marxistische theorie mogen beschouwen als één van de belangrijkste opponenten van Elster (vgl. Elster, 1985) is de marxistische beschuldiging van uitbuiting gebaseerd op het volgende 'plain argument' (Cohen, 1980, blz.153).

[a] De arbeiders zijn de enige personen, die het produkt maken dat waarde heeft;

[b] De kapitalisten ontvangen een deel van de waarde van de produktie;

[a + b] = > [c] De arbeiders ontvangen minder waarde dan de waarde van hetgeen zij maken;

[a + b] = > [d] De kapitalisten ontvangen een deel van de waarde van hetgeen de arbeiders maken;

[c + d] = > [e] De arbeiders worden uitgebuit door de kapitalisten.

Volgens dit 'direkte argument' zijn de arbeiders de enigen die als persoon produceren, maar is het proces van inkomensvorming zodanig, dat het totale inkomen van de arbeiders hen geen recht geeft op de totale produktie.

Op zichzelf staand hangt deze beschuldiging van uitbuiting in de lucht. Ook al zou propositie [a] degenen en zijn de arbeiders de enige personen die produceren, dan nog is arbeid meestal niet de enige produktiefaktor. Bovendien kunnen er andere redenen zijn om kapitalisten te belonen. Met andere woorden de implicaties van de beschuldiging staan niet los van de verdelingstheorie die men hanteert.

Surplus

Kijken we eerst naar de theoretische achtergrond, waartegen Marx zijn uitbuitingstheorie plaatste. Bij de klassieke ekonomen en Marx bestond de grondslag van de waarde- en verdelingstheorie uit de bepaling van een surplus of meerprodukt (vgl. Garegnani, 1984). Dit surplus was dat gedeelte van de totale produktie in fysieke termen, dat resteert na aftrek van verbruikte produktiemiddelen en van de materiële konsumptie van de arbeiders. Zij beschouwden dit surplus als een draagvlak voor onder andere kollektieve dienstverlening en als de materiële basis voor niet-looninkomens.

De grootte van dit surplus was enerzijds afhankelijk van de produktietechnologie, die door de klassieke auteurs en Marx altijd werd gerelateerd aan het niveau van kapitaalakkumulatie. Anderzijds was de grootte van het surplus afhankelijk van het reële loon. De hoogte van het reële loon werd door de klassieke auteurs en Marx als exogeen aangenomen, hetzij als een 'natuurlijk loon' dat werd geregeld door een demografisch evenwichtsmechanisme (Malthus, Ricardo), hetzij als een 'historische en morele' norm in

de samenleving, waarbij afwijkingen afhankelijk waren van de arbeidsmarktsituatie en sociaal konflikt (Smith, Marx). In alle gevallen gold, dat hoe hoger het reële loon zou zijn, des te kleiner was het surplus. Marx zou aan de factoren, die de grootte van het surplus bepalen, nog de lengte van de arbeidsdag toevoegen, daarmee beklemtonend dat het de reële loonvoet per tijdseenheid is die zich invers verhoudt ten opzichte van het surplus.

De omschrijving van het surplus verraadt de klassieke en marxistische preokkupatie met reproductie, dat wil zeggen de beschouwing van een economie als een proces waarin de huidige produktie de materiële basis legt voor de produktie van de toekomst. De notie van een surplus heeft immers alleen dan zin, als kapitaal wordt opgevat als een hoeveelheid heterogene reproduceerbare produktiemiddelen, dat wil zeggen goederen die als fysieke output opnieuw worden geproduceerd. In deze klassieke beschouwingsswijze speelde het vraagstuk van de allokatie van een gegeven hoeveelheid schaarse produktiefactoren een ondergeschikte aanvullende rol. Bij Ricardo kwam het pas aan de orde toen het ging om de verdeling van het surplus over de verschillende niet-werkende klassen.

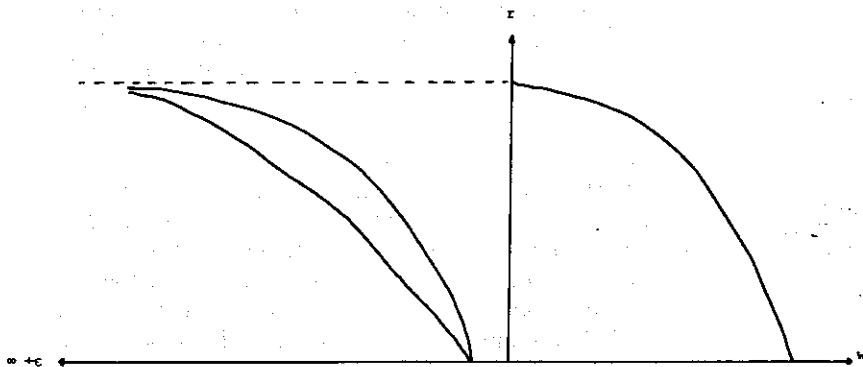
Een laatste punt aangaande de achtergrond van Marx' uitbuitingstheorie betreft de inverse relatie tussen reële loonvoet en winstvoet, waardoor winst als een restinkomen wordt getypeerd. Dit is niets anders dan de weergave van de materiële omschrijving van een surplus, in essentie een hoeveelheid heterogene goederen, in waardetermen. Kruciaal in deze weergave was het begrip natuurlijke prijs (Smith, Ricardo) of produktieprij (Marx), dat wil zeggen de verzameling relatieve prijzen waarbij er sprake is van een uniforme winstvoet over de afzonderlijke sectoren, prijzen die op grond van kapitaalmobiliteit funktioneren als gravitatiecentra van de feitelijke marktprijzen. Het welbekende probleem daarbij, dat door de klassieke auteurs of door Marx nooit afdoende werd opgelost, is dat relatieve produktieprijzen afhankelijk zijn van de inkomensverdeling tussen lonen en winsten. Met andere woorden, een reële loonsverandering veroorzaakt niet alleen een volumeverandering van het surplus, maar tevens een waardeverandering van zowel het surplus als de kapitaalgoederenhoeveelheid. De pogingen, die de klassieke auteurs ondernamen om dit probleem te omzeilen, zoals met behulp van de arbeidswaardetheorie, kunnen we voor een belangrijk deel interpreteren als pogingen om de inverse loon-winstrelatie uniek weer te geven.

Uitbuiting en winst

Tegen deze achtergrond betekent de marxistische beschuldiging, dat uitbuiting een noodzakelijke voorwaarde is voor winst als restinkomen. Zij behelst de gedachte, dat er een positieve winstvoet bestaat op grond van de omstandigheid, dat verschillende factoren

de lengte van de arbeidsdag en de 'historisch en moreel' aanvaardde levensstandaard van de arbeiders bepalen. Deze formulering is het noodzakelijke gedeelte van Morishima's fundamentele marxistische theorema (vgl. Morishima, Catephores, 1978, blz. 48 e.v.). Naar aanleiding van moderne analytische herformuleringen van de klassiek-marxistische surplusbenadering (vgl. Sraffa, 1960; Morishima, 1973; Abraham-Frois Berribi, 1987) is deze gedachte zowel gepreciseerd als geamendeerd. De samenhang, die wordt beschreven door het noodzakelijke gedeelte van het fundamentele theorema tussen uitbuitingsgraad ε^1 en uniforme winstvoet r , en tussen de klassieke inverse relatie tussen winstvoet en reële loonvoet w zijn afgebeeld in figuur 1.²

Figuur 1 *Uitbuitingsgraad, winstvoet en loonvoet*

Verschillende hoogten van de uitbuitingsgraad korresponderen met dezelfde uniforme winstvoet. Men zou dit vervelend kunnen vinden, omdat dit tot het kontra-intuïtieve resultaat kan leiden, dat een daling van de winstvoet als gevolg van een reële loonvoetstijging gepaard kan gaan met een stijging van de uitbuitingsgraad. Er zijn twee redenen, waarom we een korrespondentie aantreffen.

- De voorkeuren van de arbeiders. Bij een gegeven loon- en winstvoet groter dan nul is de uitbuitingsgraad mede afhankelijk van de voorkeur van arbeiders voor goederen waarvoor relatief, dat wil zeggen ten opzichte van het surplus, veel of weinig arbeid noodzakelijk is. (vgl. Roemer, 1981, blz. 162 e.v.)
- De keuze van technieken. De loon-winst relatie is gebaseerd op een programma, dat de maximale uniforme winstvoet geeft; de

1 In de volgende overwegingen is de uitbuitingsgraad gebaseerd op Morishima's en Catephores' (1978, blz. 22 e.v.) definitie van noodzakelijke arbeid (λy), namelijk de arbeidstijd die minimaal noodzakelijk is om de reële consumptie van de niet-werkloze arbeiders te produceren. Is L de totale arbeidstijd, dan is $\varepsilon = L - \lambda y / \lambda y$ de uitbuitingsgraad.

2 De curve en de korrespondentie zijn hier onder zeer vereenvoudigende veronderstellingen getekend. Interpretatieverschillen zijn evenwel uitgesloten.

uitbuitingsgraad is ex-post berekend door minimalisering van de noodzakelijke arbeid. In het algemeen zullen in de twee programma's verschillende beperkingen bindend zijn, zodat zij verschillende niet-ekonomische goederen geven. De reële loonvoet kan daardoor stijgen zonder dat de uitbuitingsgraad daalt³ (vgl. Morishima, Catephores, 1978, blz. 32 e.v.).

Elk kontra-intuïtief resultaat aangaande een verandering van uitbuitingsgraad en uniforme winstvoet valt te herleiden tot verandering in de voorkeuren van arbeiders of tot het bestaan van niet-ekonomische goederen.

Een verdere toespitsing van de marxistische beschuldiging van uitbuiting volgt uit een nadere beschouwing van het voldoende gedeelte van Morishima's fundamentele theorema. We presenteren het volgende theorema: "Een positieve uitbuitingsgraad is een voldoende voorwaarde voor een positieve winstvoet dan en slechts dan als de verzameling van technieken waaruit kapitalisten selecteren precies dezelfde is als de verzameling waarover de noodzakelijke arbeid wordt geminimaliseerd. In dat geval vertrekt de correspondentie vanuit de oorsprong."

Dit was nu juist wat Marx niet dacht. Volgens hem zijn aan de produktietechnieken, die door kapitalisten worden gekozen, valse kosten verbonden die in de technieken die de noodzakelijke arbeid minimaliseren niet voorkomen (vgl. MEGA 2, II, 5, blz.429). Aan Marx kunnen we de volgende definitie van valse kosten ontleen: valse kosten van k zijn de reële kosten van een functionele voorwaarde van een onvermijdelijke activiteit van k (vgl. MEGA 2, II, 5, blz. 519; voor talloze problemen hieromtrent vgl. Plasmeijer, 1987). In het konkrete geval van produktietechnologieën zijn het de kosten van de organisatorische vormgeving van kapitalistische bedrijfsvoering. Het bekende voorbeeld is, dat kapitalisten weliswaar een globaal arbeidskontraakt kunnen afsluiten, maar dat het niet in hun voordeel is om de precieze invulling van dit kontraakt aan arbeiders over te laten. De kosten, die aan het noodzakelijke toezicht zijn verbonden zijn valse kosten van de kapitalistische produktie en leiden volgens Marx tot uitbuiting. Of, om het eens mooi marxistisch te zeggen, arbeiders worden uitgebuit teneinde de voorwaarden van hun eigen uitbuiting te reproduceren.

Op dit punt, waar uitbuiting zichzelf in de staart bijt en waar de beschuldiging er één wordt dat uitbuiting één van de manieren is om bestaande maatschappelijke verhoudingen te reproduceren, sluiten we deze korte schets van uitbuiting in de surplusbenadering af.

Rest mij nog om te vermelden, dat we bij Morishima en Catepho-

---

³ Een voorbeeld. Benzine en asfalt zijn joint products, die beide in het finale verbruik van de arbeiders ingaan. In de optimale kapitalistische techniek is asfalt een ekonomisch goed, zodat een toename van het asfaltverbruik van de arbeiders, ceteris paribus, een toename van het reële loon veronderstelt. Indien asfalt in de arbeidstijdsminimaliserende techniek geen ekonomisch goed is, dan heeft deze verbruikstoename geen effecten op de uitbuitingsgraad.

res (1978, blz. 59 e.v.) beschouwingen van deze aard vinden, die relevant zijn voor het formuleren van een visie op socialistische samenlevingen.

2 De 'core' van het spel om de eigendomsrechten.

In hoofdstuk 7 van zijn tweede belangrijke werk presenteert Roemer (1982) een neo-klassieke taxonomie van uitbuiting. In deze paragraaf gaan we in op de structuur daarvan.

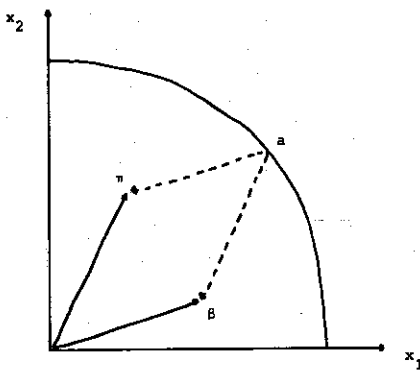
Om redenen van grafische weergave kiezen we voor de volgende specificatie. In de economie is de hoeveelheid produktiefactoren gegeven, namelijk kapitaal K , arbeid A en talenten T . Er worden twee goederen geproduceerd. De produktiefunctie

$$(x_1, x_2) = f(k, a, t)$$

vertoont konstante schaalopbrengsten. De produktiefactoren zijn volledig substitueerbaar. Op de produktiefactoren zijn eigendomsrechten gedefinieerd, zodanig dat individuen daaraan hun inkomen ontleen in termen van goed 1 en goed 2. De individuen maximaliseren hun nut. Hun voorkeuren zijn gegeven.

In deze kontekst vond de theorie van koöperatieve spelen een eerste toepassing in de economische wetenschap. Een van de resultaten was, dat naarmate het aantal spelers toeneemt, het aantal mogelijke allokaties dat niet wordt geblokkeerd door een eventuele coalitie, dat wil zeggen de 'core', inkrimpt tot precies één, namelijk het neo-klassieke evenwicht bij volledige mededinging (Debreu-Scarff limiet theorema). In de afbeelding is dit weergegeven voor coalitie B (bourgeoisie) en het komplement P (proletariaat)

Figuur 2 *produktiemogelijkhedenkurve*

De kurve is de produktiemogelijkhedenkurve. De koördinaten van π geven de pay-off van P weer; de koördinaten van β die van B. Omdat elke allokatie die niet wordt geblokkeerd Pareto-optimaal is, is de afstand van π ten opzichte van de oorsprong gelijk aan de afstand van β ten opzichte van a (parallelogram). Dit impliceert dat

elke andere β' dichter bij de oorsprong, altijd meer nut voor tenminste een lid van P met zich meebrengt en minder nut voor tenminste een lid van B. Dit is onafhankelijk van de voorkeuren van de leden van P, dat wil zeggen van de ligging van a op de kurve.

De marxistische beschuldiging van uitbuiting krijgt in deze samenhang een andere betekenis. Winst is hier geen restinkomen; winst bestaat helemaal niet. Er zijn slechts beloningen voor produktiefactoren, die afhankelijk zijn van voorkeuren en relatieve schaarsteverhoudingen. Individuen ontlenen hun inkomen aan hun eigendomsrechten op de produktiefactoren. Wat er dus mis kan zijn is de verdeling van eigendomsrechten, want deze bepaalt (bij gegeven individuele voorkeuren) via de inkomensverdeling de relatieve schaarsteverhoudingen. De marxistische beschuldiging van uitbuiting krijgt hier de bijklank, dat eigendomsrechten op produktiefactoren onrechtvaardig zijn verdeeld.

De beschuldiging van onrechtvaardigheid legt Roemer echter niet op tafel, of liever gezegd niet rechtstreeks (vgl. Roemer, 1982, blz. 75). Hij plaatst zijn taxonomie in het kader van de materialistische geschiedsopvatting, volgens welke sommige vormen van uitbuiting historisch noodzakelijk zijn. Kijken we eerst naar de taxonomie, daarna naar de betekenis die hij eraan toekent.

Typologie

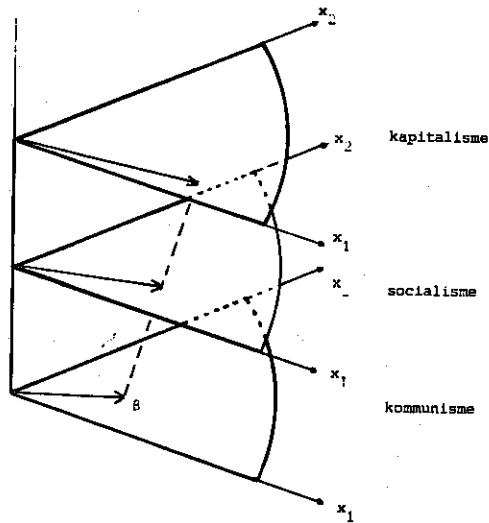
De taxonomie is gebaseerd op een typologie van samenlevingen, dat wil zeggen feodalisme, kapitalisme, socialisme en kommunisten. In de laatste is elke vorm van uitbuiting opgeheven.

- Van feodale uitbuiting is sprake als de bourgeoisie op grond van haar eigendomsrechten de mobiliteit van produktiefactoren zodanig verhindert, dat er geen Pareto-optimale situatie ontstaat (a ligt niet op de kurve);
- Van kapitalistische uitbuiting is sprake als door een egalitaire verdeling van eigendomsrechten op kapitaal het nut van de leden van P toeneemt en dat van de leden van B afneemt (β schuift naar de oorsprong);
- Van socialistische uitbuiting is sprake als door een egalitaire verdeling van eigendomsrechten op talenten het nut van de leden van P toeneemt en dat van de leden van B afneemt (β schuift verder naar de oorsprong).

Omdat feodale uitbuiting zowel kapitalistische als socialistische uitbuiting impliceert en omdat kapitalistische uitbuiting de socialistische impliceert, laat de geschiedenis zich interpreteren als die van het succesievelijke opheffen van uitbuiting.

Kapitalistische uitbuiting is dus gedefinieerd met het oog op de verdeling van eigendomsrechten in een socialistische samenleving. Hetzelfde geldt voor socialistische uitbuiting ten opzichte van de kommunistische samenleving. Men zou dit kunnen weergeven zoals in figuur 3.

De punten, die de vlakken verbinden, kan men beschouwen als de kontraktkurve in het spel om de eigendomsrechten. Ook in dit spel gaat het om de knikers, zodat de bourgeoisie altijd zal kiezen voor het kapitalisme en het proletariaat, als het daartoe de

Figuur 3 *typologieën en uitbuiting*

mogelijkheid heeft, altijd voor het kommunisme. Voor een koalitie betekent dit spel, dat zij ervoor moet zorgen dat het complement de gewenste allokatie niet blokkeert, zodat de 'core' van dit spel niet leeg is.

In het kapitalisme komt dit erop neer, dat B elke andere dan de bestaande verdeling van eigendomsrechten blokkeert. Bovendien moet zij in een dominantieverhouding staan tot P, dat wil zeggen zij moet voorkomen dat P een koalitie vormt, of, indien P daar onverhoopt toch in mocht slagen, op een andere wijze voorkomen dat P de bestaande allokatie blokkeert (vgl. Roemer, 1982, 195).

De meest spannende, maar enigszins bizarre wiskundige spelletjes vinden we voor het socialisme, omdat niemand dat echt wil. B, mits daar geen gedeeltelijke euthanasie op is gepleegd, wil altijd terug naar het kapitalisme. Zelfs in het geval van zo'n euthanasie valt moeilijk te veronderstellen dat de talentvollen, dat wil zeggen degenen die eigendomsrechten hebben op talent, zowel vergeetachtig zijn als bijziend, zodat we moeten aannemen dat ze de bui zien hangen. Voor P was koalitievorming een voorwaarde om het socialisme te bereiken. Mits het niet vergeetachtig is zal het de koalitie handhaven om te zijner tijd het kommunisme in te voeren. De talentvollen zullen dit blokkeren, waartoe ze - nog steeds - de mogelijkheid hebben, omdat ze een persoonsgebonden eigendomsrecht hebben op de produktiefactor talent. Ze kunnen dit aan de markt onttrekken (emigreren). Dus heeft P nog maar één keus, namelijk om via steekpenningen (statusvergoedingen) er voor te zorgen, dat de talentvollen het socialisme niet blokkeren.

Andere spelletjes zijn deze:

- veronderstel dat de talentvollen bijziend zijn in het kapitalisme en voordelen verwachten van het socialisme, maar dat zij leren van de gebeurtenissen met betrekking tot de bezitters van eigendomsrechten op kapitaal (Lenin spel);
- veronderstel dat het proletariaat vergeetachtig is, zodat na de invoering van het kommunisme de coalitie uit elkaar valt (l'histoire se répète).

Ontwikkeling van produktiekrachten

De betekenis van de marxistische beschuldiging van uitbuiting is volgens Roemer (1986) beperkt. Als evaluatiekriterium speelt het een rol als het gaat om de beoordeling, in hoeverre een specifieke verdeling van eigendomsrechten een noodzakelijke voorwaarde is voor de ontwikkeling van produktiekrachten. Als zodanig is deze visie hoogst traditioneel. Zij is rechtstreeks gebaseerd op de volgende uitspraak van Marx: "Tegelijk met deze centralisatie (van kapitalen) (...) komt de koöperatieve vorm van het arbeidsproces op steeds grotere schaal tot ontwikkeling, de bewust technische toepassing van de wetenschap, de systematische bebouwing van de grond, de verandering van de arbeidsmiddelen die alleen gemeenschappelijk kunnen worden gebruikt, de besparing op alle produktiemiddelen door hun gebruik als produktiemiddelen van gekombineerde maatschappelijke arbeid, (...) het internationale karakter van het kapitalistische regiem." (MEGA 2, II, 5, 609; Lipschits' vertaling, 595).

Uitbuiting kan volgens Roemer in een dynamische zin sociaal noodzakelijk zijn - en in eerste instantie is ze dat altijd - omdat de niet-egalitaire verdeling van eigendomsrechten ontwikkeling met zich meebrengt. Ook al zou deze ontwikkeling niet direkt ten goede komen aan alle leden van de samenleving, dan nog is ze essentieel voor het terugdringen van de natuurlijke schaarste. Schaarste wil in dit geval zeggen: tekort schietende mogelijkheden om een inkomen te produceren. Het is deze schaarste, die het uiteindelijk doel, dit is zelfontplooiing van de mens, in de weg staat.

De vraag of de huidige niet-egalitaire verdeling van de eigendomsrechten, dat wil zeggen uitbuiting, onrechtvaardig is wordt door Roemer bijna vanzelfsprekend ontweken. Hoe immers kan die onrechtvaardig zijn als een initiële niet-egalitaire verdeling een noodzakelijke voorwaarde was voor een ongekende economische ontwikkeling, die werd gedragen door rationeel handelende individuen met kontraktvrijheid? Het evaluatiekriterium dat Roemer aanbiedt om te beoordelen of uitbuiting goed of slecht is, is opnieuw hoogst traditioneel en lijkt te zijn gebaseerd op het vervolg van de beroemde uitspraak van Marx:

"Het kapitaalmonopolie wordt een kluister van de produktiewijze, die door en met haar tot bloei is gekomen. De centralisatie van de

produktiemiddelen en de vermaatschappelijking van de arbeid bereiken een punt, waarop zij onverenigbaar worden met hun kapitalistische omhulsel." (Lipschits, 595)

Dus uitbuiting is in een dynamische zin sociaal niet-noodzakelijk en dient te verdwijnen, indien zij niet langer functioneel is voor een verdere ontwikkeling. Zij dient zeker te verdwijnen als zij een rem op die ontwikkeling wordt. In dat geval wordt de zelfontplooiing van de mens belemmerd door de kapitalistische verdeling van eigendomsrechten.

3 Schaarste en kapitaalakkumulatie.

De nadruk die in de vorige paragraaf werd gelegd op schaarste wordt in deze paragraaf aangegrepen om enige twijfel naar voren te brengen omtrent de geklaimde algemeenheid van Roemers taxonomie⁴. Schaarste betekent bij Roemer twee totaal verschillende dingen. De al dan niet reproduceerbare produktiefactoren zijn per definitie schaars. Daarnaast hanteert hij de term schaarste om het gemiddelde inkomen per hoofd te evalueren. Het eerste houdt verband met het allokatievraagstuk, het tweede met dat van technische verandering.

Waar het in deze paragraaf om gaat is dat door Roemer een derde schaarstebegrip, dat door de klassieke ekonomen en Marx belangrijk werd geacht, volledig wordt genegeerd⁵, namelijk kapitaalschaarste. In deze samenhang is dit van belang, omdat bij Marx de normatieve implicatie van de beschuldiging van uitbuiting mede afhangt van de op grond van deze schaarste voorkomende niet-vrijwillige werkloosheid. In het volgende wordt eerst ingegaan op de betekenis die deze schaarste had bij de klassieke auteurs en de consequenties ervan voor hun waarde- en verdelingstheorie. Vervolgens wordt de aandacht gevestigd op de mijns inziens arbitraire wijze, waarop Roemer dit klassieke probleem terzijde schuift. De daarop aansluitende opmerking over de normatieve betekenis van de marxistische beschuldiging dient men te beschouwen als een aanzet tot verdere discussie.

In de theorieën van klassieke origine betekent kapitaalschaarste een tekort aan reproduceerbare produktiemiddelen. Akkumulatie is hier het terugdringen van dit tekort door produktieve aanwending van het surplus. Kapitaalschaarste vinden we in deze theorieën in twee betekenissen. Eén keer als relatieve schaarste, dat

4 Roemers claim, dat zijn taxonomie meer algemeen is dan die van Morishima berust op twee stellingnamen, namelijk dat zijn specificatie van de produktietechnologieën meer algemeen is (volledige substitueerbaarheid van produktiefactoren) en dat hij uitgaat van heterogene arbeid (arbeid en talenten). Daarbij is de claim een verwijzing naar de neo-klassieke algemene evenwichts-

theorie. Een volledige evaluatie van de claim vereist derhalve mede een evaluatie van de meningsverschillen tussen neo-klassieke auteurs enerzijds en post-keynesianen en surplus theoretici anderzijds. (vgl. Roncaglia, 1978; Eatwell, Milgate (eds), 1983) In kort bestek is dit ondoenlijk.

5 Ondanks een veelbelovend voorbeeld in de inleiding (Roemer, 1982, blz.9-10)

wil zeggen ten opzichte van de schaalvoordelen die zijn te behalen door aanwending van meer kapitaalgoederen. Anderzijds als absolute schaarste, dat wil zeggen de kapitaalgoederenvoorraad schiet tekort voor volledige werkgelegenheid. De accumulatie-theorieën van klassieke auteurs en Marx handelen over het terugdringen van relatieve kapitaalschaarste.

Relatieve kapitaalschaarste werd door Adam Smith geïntroduceerd in de vorm van schaalvoordelen bij verdere arbeidsdeling, een argument dat door Ricardo werd geaccepteerd. Het terugdringen ervan was volgens Marx één van de aspecten van de 'historische missie van het kapitaal', waarbij de centralisatie van kapitalen één van de mechanismen zou zijn.

Absolute kapitaalschaarste ging pas bij Marx een belangrijke rol spelen, omdat de meeste klassieke auteurs veronderstelden, dat het arbeidsaanbod volstrekt elastisch was rond de door moraal en gewoonten bepaalde levensstandaard van de arbeiders. Marx meende, dat een periodiek voorkomende overakkumulatie, dat wil zeggen een ver teruggedrongen absolute schaarste, via een economische neergang zou leiden tot een terugkeer van het arbeidsreser-veleger. Men mag zelfs stellen, dat hij absolute kapitaalschaarste zag als de normale situatie in een kapitalistische economie.

Samenvattend, in theorieën van klassieke origine wordt het niveau van activiteiten, dat wil zeggen de schaal waarop een economisch systeem funktioneert, voornamelijk bepaald door de kapitaalgoederenvoorraad en de mate van centralisatie daarvan. Tegenwoordig zouden we hier aan toevoegen, dat op grond van realisatieproblemen dit niveau veelal niet wordt bereikt. Het gaat hier dus om een potentiële schaal van de economie. Het door voorafgaande accumulatie bepaalde niveau kan al dan niet werkloosheid impliceren.

Deze derde betekenis van schaarste heeft gevolgen voor de interpretatie van de klassieke waarde- en verdelingstheorie. Het centrale begrip daarin, dat wil zeggen de natuurlijke prijzen of productieprijzen, is gedefinieerd voor een gegeven schaal van de economie als de inkomensverdeling bekend wordt verondersteld. In concreto komt dit erop neer, dat de klassieke auteurs meenden dat het zinvol was om aan te nemen, dat voor een gegeven niveau van kapitaalakkumulatie de feitelijke marktprijzen graviteren naar een unieke evenwichtsprijs. Dit zijn dan prijzen die niet veranderen als het niveau van kapitaalakkumulatie, de inkomensverdeling en de technologie niet veranderen en waarbij een uniforme winstvoet tot stand is gekomen.

In de moderne literatuur is naar voren gebracht (vgl. o.a. Eatwell, 1982), dat dit laatste een kwestie is van een methode die karakteristiek is voor oude en nieuwe theorieën in de surplusbenadering. De gravitatie van de feitelijke marktprijzen naar de evenwichtsprijzen dient men te beschouwen als een proces in de logische tijd

(vgl. Robinson, 1980), wat voor de klassieke auteurs en Marx wil zeggen, dat zij in hun waardetheorie abstraheerden van de omstandigheid, dat tijdens het gravitatieproces de natuurlijk prijzen of produktieprijzen voortdurend veranderen onder invloed van kapitaalakkumulatie. De logika hierachter is dat kapitaalschaarste langdurig is en dat accumulatie op grond van schaalvoordelen feitelijk, dat wil zeggen in de historische tijd, veranderingen in relatieve prijzen met zich mee brengt. Wil het in deze kontekst nog enige betekenis hebben om te praten over de evenwichtsprijzen als statische prijzen, wat de klassieken en Marx geloofden; dan kunnen dat slechts prijzen zijn bij een gegeven, of gefixeerd niveau van output.

De meest belangrijke implicatie van dit klassieke onderscheid tussen waardetheorie en theorieën van outputbepaling is, dat men ervan uitgaat dat evenwichtsprijzen kunnen worden gedefinieerd zonder een ruiming van de arbeidsmarkt te veronderstellen. Het verschil met Roemers benadering schuilt niet zozeer in de gedachte, dat kapitaalgoederen reproduceerbaar zijn. In feite gaat hij in alle modellen die hij presenteert uit van reproduceerbaarheid. Aan de wijze waarop dit is gebeurd zijn echter een aantal interpretatieproblemen verbonden.

Om dit te kunnen zien nemen we aan, dat er naast de schaarse hoeveelheid arbeid A en talenten T , schaarse hoeveelheden van goed 1, K_1 , en van goed 2, K_2 , bestaan. De produktiefunctie met dezelfde eigenschappen als voorheen, is nu

$$(x_1 \ x_2) = f (k_1, \ k_2, \ a, \ t)$$

Het evenwicht is gedefinieerd als een marktruimingsevenwicht bij volledige mededinging. De beloningen van de produktiefactoren reflecteren de relatieve schaarsteverhoudingen, zodat er geen sprake is van winst⁶. In het algemeen is de relatieve prijs van de hoeveelheden kapitaalgoederen K_1 en K_2 niet gelijk aan de relatieve prijs van de produkten x_1 en x_2 (vgl. Walsh, Gram, 1980, blz. 231 e.v.). Omdat de relatieve prijs van kapitaalgoederen afhankelijk is van de schaarsteverhouding en omdat reproductie veranderingen aanbrengt in de relatieve schaarste van reproduceerbare produktiefactoren, zullen de relatieve prijzen voortdurend veranderen. Met andere woorden het marktruimingsevenwicht is een momentaan evenwicht. Indien we dit onder een dynamisch gezichtspunt beschouwen, hetzij intertemporeel, hetzij sequentieel, loopt de economie er voortdurend uit weg.

De interpretatieproblemen omtrent de aard van dit evenwicht zijn tamelijk bekend (vgl. Garegnani, 1976). Eenvoudig gezegd komen die problemen erop neer, dat zowel vanuit de klassieke als vanuit

6 Wat Roemer de winstvoet noemt is terpreteert dit niet als een tijdvoorkeurde interestvoet, dat wil zeggen een ver-voet, hoewel dit formeel vrijwel een goeding voor het ter beschikking stellen idientiek begrip is (vgl. Roemer, 1981, van schaarse kapitaalgoederen. Hij in- blz. 710 e.v.).

een Keynesiaans gezichtspunt een evenwicht, waarbij de arbeidsmarkt is geruimd en waarin geen sprake is van standvastige prijzen, lastig voorstelbaar is. Hier is van belang te vermelden hoe Roemer dit probleem hanteert, omdat de geldigheid van zijn stelling, dat zijn taxonomie van uitbuiting algemeen is, mede afhangt van de vraag in hoeverre men het evenwicht, waarop de taxonomie is gebaseerd, kan kwalificeren als een algemeen evenwicht.

Ik heb de indruk dat hij de problemen wegdefinieert. Meer in het bijzonder veronderstelt hij bij de presentatie van een variant van zijn model, namelijk de variant met een Leontief-technologie, dat de initiële voorraad kapitaalgoederen is gesitueerd op het Von Neumann groeipad (J. Roemer, 1982, blz. 115)⁷. In de kontekst van zo'n model betekent dat, dat de schaarsteverhouding van reproduceerbare produktiefactoren precies proportioneel is met de benodigde input-verhouding, zodat de relatieve prijs niet verandert. Het betekent eveneens, dat de absolute hoeveelheid produktiefactoren precies voldoende is voor volledige werkgelegenheid, zodat er van absolute kapitaalschaarste in de zin van Marx geen sprake is. Bij de presentatie van hetzelfde model met een Von Neumann technologie, wordt dezelfde definitie herhaald (Roemer, 1982, blz. 154). In het volgende model, waarin de produktiefactoren volledig substitueerbaar worden verondersteld, wordt het probleem niet meer genoemd. Zonder deze aanvullende veronderstellingen omtrent de samenstelling van de initiële hoeveelheid reproduceerbare produktiefactoren is het evenwicht bij Roemer een marktruimingsevenwicht, dat in een dynamische samenhang wordt gekenmerkt door veranderende prijzen.

Voor wat betreft de marxistische beschuldiging van uitbuiting valt nu in te zien waar de normatieve implicaties van beide benaderingen uiteen gaan lopen. Als de beschuldiging is gebaseerd op de klassieke waarde- en verdelingstheorie, dan moet ze worden gezien tegen de achtergrond van niet-vrijwillige werkloosheid. Als ze is gebaseerd op de neo-klassieke algemene evenwichtstheorie speelt dit in de overwegingen geen rol. In het kader van revolutieromantiek maakt dit verschil waarschijnlijk niet zoveel uit. Op de wat kortere termijn staan de normatieve implicaties van beide benaderingen diametraal tegenover elkaar.

Als langere termijn argument kan men de beschuldiging interpreteren als een normatief pleidooi voor de invoering van een of andere variant van het socialisme. In Roemers geval is dit een markteconomie met een egalitaire verdeling van eigendomsrechten op reproduceerbare produktiefactoren. De roep om socialisme is dan gebaseerd op de overweging, dat het kapitalisme zijn historische missie heeft volbracht, namelijk een zodanige ontwikkeling van de

---

⁷ Met deze veronderstelling en de ver- katies van het 'non-substitution theo-
onderstelling dat de interestvoet gelijk rem' vermeden. (vgl. Walsh, Gram,
is aan de groeivoet worden de kompli- 1980, blz. 393)

technologie dat het gemiddelde inkomen per hoofd fors is gestegen. Als men gelooft, dat kapitalistische eigendomsrechten een verdere ontwikkeling van de technologie in de weg staan, zodat het kapitaalmonopolie een kluister is geworden van de produktiewijze, dan is het zonneklaar dat de sociaal niet-noodzakelijke uitbuiting dient te verdwijnen. Het probleem hierbij is natuurlijk ook zonneklaar, namelijk dat de redenering nogal obskuur is als men weinig betekenis toekent aan begrippen als historische missie en kluister.

Voor de wat kortere termijn wordt de beschuldiging gehanteerd om een aantal vermeende onrechtvaardigheden normatief te bedekken. Bij Marx speelde zij een rol bij de beoordeling van aspecten van bestaansonzekerheid en sociale afhankelijkheid van arbeiders en bij de beoordeling van aspecten van organisatorische vormgeving van de kapitalistische produktie. Ook gebruikte hij de beschuldiging als een kontra-argument tegen de 'bourgeois-ideologen'. De volgende twee voorbeelden geven een indicatie van de normatieve betekenis van de beschuldiging

- Een situatie van overakkumulatie, dat wil zeggen een bijna volledige ruiming van de arbeidsmarkt, vergroot het aantal keuzemogelijkheden van de arbeiders. Zij hebben onder andere meer mogelijkheden om het arbeidskontraat zelfstandig te interpreteren, omdat in deze situatie een sanktie van ontslag nauwelijks konsekwenties heeft voor hun bestaanszekerheid. De kosten voor de kapitalist om deze keuzemogelijkheden te beperken, die we voorheen valse kosten hebben genoemd, zijn derhalve een afnemende funktie van de werkloosheid (vgl. o.a. Bowles, Gordon, Weisskopf, 1983). Hier wordt de beschuldiging geuit, omdat aan de doelstelling van de arbeiders niet wordt beantwoord, namelijk minimalisering van de noodzakelijke arbeid. Vanuit hun gezichtspunt is de sociale organisatie van de produktie inefficiënt.
- Neo-klassieke ekonomen hebben nog steeds de neiging om werkloosheid toe te schrijven aan imperfecties op de arbeidsmarkt. Een aantal van hen interpreteert een groot gedeelte van de werkloosheid als vrijwillig, waarvoor zij als enige remedie een druk op de uitkeringen zien. De marxistische beschuldiging, dat deze 'sycofanten van het kapitaal' niets anders nastreven dan een vergroting van de uitbuitingsgraad, heeft als achtergrond dat marxisten de werkloosheid als niet-vrijwillig beoordelen. Zij beschouwen de ideeën van de neo-klassieke ekonomen als onrechtvaardig en ronduit beledigend voor de arbeiders.

Marxistische opvattingen over uitbuiting hebben vanzelfsprekend beperkingen. Zo zal in menig geval, waarop de term uitbuiting van toepassing is, geen sprake zijn van enige onrechtvaardigheid. Anderzijds zijn vele vormen van onrechtvaardigheid niet eenvoudig af te dekken met uitbuiting. Er zijn met andere woorden voldoende

de redenen om eraan te twijfelen of de beschuldiging van uitbuiting als zodanig een voldoende norm is om het streven naar een rechtvaardiger samenleving op te baseren. In het beste geval is uitbuiting slechts een onderdeel van het socialistische pakket van normen. In dat geval is de relevantie van een op de neo-klassieke evenwichtstheorie gebaseerde beschuldiging echter moeilijk te doorgronden.

4 Slotbeschouwing

Roemers taxonomie van uitbuiting laat zich op grond van economisch-theoretische overwegingen scherp onderscheiden van Morishima's fundamentele marxistische theorema. De eerste berust op de neo-klassieke algemene evenwichtstheorie en bestaat uit een vergelijking tussen diverse Pareto-optimale situaties met verschillende verdelingen van eigendomsrechten op produktiefactoren. De tweede kan worden gesitueerd in een klassiek-marxistische surplusbenadering en bestaat uit de bewering, dat uitbuiting een noodzakelijke en voldoende voorwaarde is voor een positieve winstvoet.

De belangrijkste doelstelling van dit artikel was om de verschillende economisch-theoretische achtergronden naar voren te halen. Het zijn twee afwijkende visies op het functioneren van een kapitalistische economie. Het verschil ertussen werd toegespitst op het probleem van onvrijwillige werkloosheid. Dit probleem is van cruciaal belang als het gaat om de normatieve betekenis van de marxistische beschuldiging van uitbuiting. Ik heb gesteld dat in Roemers taxonomie die normatieve lading verloren is gegaan.

Dit artikel is geschreven als *aanvulling* op een artikel van Spoor-mans (1987). Ik heb een aspect van Roemers taxonomie belicht, dat bij Spoor-mans onbesproken is gebleven. Het voorgaande kan ik dan ook moeilijk zien als een reactie, omdat ik niet kan vaststellen of er op de door mij naar voren gebrachte punten meningsverschillen tussen ons bestaan. Ik heb er maar één. Ik begrijp niet hoe Roemer met neo-klassieke algemene evenwichtstheorie de klassiek marxistische surplusbenadering links gepasseerd zou hebben, zoals Huub Spoor-mans beweert.

Literatuur

- Abraham-Frois, G., E. Berribi, 1987, *Prix, Profits et Rythmes d'Accumulation*, Paris.
- Bowles, S., D. Gordon, T. Weiskopf, 1983, *Beyond the Wasteland, A Democratic Alternative to Economic Decline*, New York.
- Cohen, G.A., 1978, *Karl Marx's Theory of History, A Defence*, Princeton.
- Cohen, G.A., 1980, The Labor Theory of Value and the Concept of Exploitation, in: M. Cohen, Th. Nagel, Th. Scanlon (eds),

- 1980, *Marx, Justice and History*, Princeton.
- Eatwell, J., 1982, Competition, in: I. Bradley, M. Howard, 1982, *Classical and Marxian Political Economy, Essays in Honour of Ronald L. Meek*, London.
- Eatwell, J., M. Milgate (eds), 1983, *Keynes's Economics and the Theory of Value and Distribution*, London.
- Elster, J., 1985, *Making Sense of Marx*, Cambridge.
- Garegnani, P., 1976, On a Change in the Notion of Equilibrium in Recent Work on Value and Distribution, in: M. Brown, K. Sato, P. Zarembka (eds), 1976, *Essays in Modern Capital Theory*, Amsterdam (Opnieuw afgedrukt in Eatwell, Milgate, 1983).
- Garegnani, P. 1984, Value and Distribution in the Classical Economists and Marx, *Oxford Economic Papers*, vol. 36, blz. 291-325.
- Morishima, M., 1973, *Marx's Economics: A Dual Theory of Value and Growth*, Cambridge
- Morishima, M., G. Catephores, 1978, *Value, Exploitation and Growth, Marx in the Light of Modern Economic Theory*, London.
- Plasmeijer, H., 1987] *Who produces Surplus Value? Productive and Unproductive Labour in Marx's Theory*, mimeo, Groningen.
- Robinson, J., 1980, Time in Economic Theory, *Kyklos*, vol. 33.
- Roemer, J., 1981, *Analytical Foundations of Marxian Economic Theory*, Cambridge.
- Roemer, J., 1982, *A General Theory of Exploitation and Class*, Cambridge Mass.
- Roemer, J., 1984, Exploitation, Class, and Property Relations in: T. Ball, J. Farr (eds), 1984, *After Marx*, Cambridge.
- Roemer, J., 1986, Should Marxists be interested in Exploitation?, in: J. Roemer (ed), 1986, *Analytical Marxism*, Cambridge.
- Roncaglia, A., 1978, *Sraffa and the Theory of Prices*, Chicester.
- Spoormans, H., 1987, Analytisch Marxisme: de Nieuwe Kleren van de Keizer? in: *Tijdschrift voor Politieke Economie*, jaargang 10, no. 2, blz. 30-51.
- Sraffa, P., 1960, *Production of Commodities by Means of Commodities, Prelude to a Critique of Economic Theory*, Cambridge.
- Walsh, V., H. Gram, 1980, *Classical and Neoclassical Theories of General Equilibrium. Historical Origins and Mathematical Structure*, Oxford.